

THORDAY ATTILA

* * *

A hit átadásának esélyei hazánkban
 az Intézmény és karizma az egyházban összefüggésében

BEVEZETŐ

Tanulmányom kiindulópontja az a Dosztojevszkij *A Karamazov testvérek* című művében szereplő jelenet, amelyet Tomka Ferenc idéz az 1973-ban írt *Intézmény és karizma az egyházban* című művében.¹ Az inkvizitor és Krisztus találkozásának jelenetében az Úr újra megjelenik Spanyolországban. Eljövele hatalmas öröm a nép körében, óriási lelkesedéssel fogadják, ám az inkvizíció elfogja és börtönbe veti, végül bíróság elé állítja. Az őt kérdező inkvizitor vádlón fordul felé és kérdezi meg tőle: azért jöttél vissza, hogy megzavarj minket? Azzal vádolja Krisztust, hogy nem ismeri az embert, idealistaként túl magas célokat állít az emberek elé. Bebizonyítja neki, hogy ők, tudniillik az Egyház képviselői kijavították már ezeket a hibákat, és ennek köszönhetően az emberek most biztonságban és gond nélkül élnek az egyházban. Ezért Krisztust távozásra szólítja fel, s megkéri őt végül, hogy soha többé ne térjen vissza.

Az inkvizitor és Krisztus találkozása Dosztojevszkij interpretációjában jó példa arra, hogyan tud eltávolodni egymástól a krisztusi karizma és az egyház struktúrája. Tomka Ferenc gondolatmenetét követve az egyház struktúrájának és krisztusi karizmájának kapcsolatát vizsgálva arra keressük a választ, hogyan viszonyul egymáshoz az eredeti, ránk bízott karizma és a jelenlegi egyházstruktúra, s mennyiben szolgálja mindez az evangélium továbbadását. Milyen a kapcsolat az intézményeiben átalakuló, a társadalom változásait kisebb-nagyobb mértékben követő egyház és az eredeti, Krisztus által az egyházra bízott karizma között manapság? Hogyan javíthatunk, illetve ronthatunk a kettő kapcsolatán, és hogyan befolyásolja mindez a hit átadását?²

¹ Tomka Ferenc (1997). *Intézmény és karizma az egyházban*. Budapest, Márton Áron Kiadó, 71. p.

² A könyv egyik közismert méltatása szerint (ezt olvassuk az 1997-es borítón) „Tomka Ferenc: *Intézmény és karizma az egyházban* című könyvét mintegy kétezer példányban gépelték le vagy sokszorosították a kommunizmus éveiben, mert megjelenését az állami cenzúra megakadályozta. Sok hitében – vagy egyház-hitében – elbizonytalanodott fiatal és felnőtt nyilatkozott úgy az elmúlt évek során, hogy e könyv segítségével újra el tudták fogadni az (akkoriban sokkal merevbb struktúrát követő) Katolikus Egyházat, megtanulták megérteni, tolerálni annak merevségeit, korszerűtlenségeit, megtanulták felfedezni az emberi vonások háttérében az istenieket. A könyv közérthető nyelven írt egyházzociológia. Mint ilyen tankönyvként használja napjainkig több katolikus felsőoktatási intézmény – egyetem, főiskola, levelező tagozat.”

E dolgozatban azt vizsgáljuk, hogy az elmúlt fél évszázadban miként alakult át hazánkban az intézményesült egyház és Krisztus evangéliumának kapcsolata. Továbbá hogyan változtak az evangélium átadásának formái a társadalom átalakulásával. Azt gondolom, hogy Tomka Ferenc nagysága abban áll, hogy korát megelőzve olyan irányokat és világos meglátásokat vázolt fel, amelyeket érdemes ma is szem előtt tartanunk, s ezeken keresztül felülvizsgálhatjuk az evangélium átadásának ránk bízott felelősségét.

AZ EGYHÁZI STRUKTÚRA VÁLTOZÁSAI

Mindenekelőtt Tomka Ferenc a karizma fogalmát tisztázza oly módon, hogy a szociológus Weber definícióját idézi:³ az a spontán, tanulással el nem sajátítható, intézménytől független történelmi és forradalmi pszichikus erő, amely meghatározott történelmi szituációban a közösség intézményes struktúrájának megváltoztatására képesítheti birtokosát.⁴ Ha mindezt az egyházra vonatkoztatjuk, akkor legfőbb karizmánk Krisztus örömhírének megélése és átadása.

Az intézmény és karizma feszültsége a kereszténység évszázadaiban nyilvánvalóan nyomon követhető. A strukturálódás, intézménnyé válás biztonságot teremt, s ez fontos tényező az egyház eredeti céljának, a hit átadásának megvalósításában. Tomka állítása vitathatatlan, miszerint Krisztus egyházának intézményes volta ellenére mindig karizmatikusnak kell lennie.⁵ További megállapítása, hogy az egyház hitelessége azon múlik, hogy a karizma és a struktúra között van-e párbeszéd?⁶ Az egyházban tehát mindkettőnek jelen kell lennie, és egyik sem szoríthatja ki a másikat. A struktúrának a karizmát kell szolgálnia, és – tapasztalatok szerint – ennek egyetlen járható útja, hogy a kommunikáció folyamatos, szakadatlan e kettő között.

Ha az intézmény uralja, sőt elnyomja a karizmát (amire több helyütt példát találunk az egyház két évezredes történetében),⁷ akkor ismétlődik meg újra és újra az a Dosztojevszkij-jelenet, amelyben az inkvizitor elűzi Krisztust az általa alapított egyházból.

Az intézményesedés során az alapító személyes karizmái helyébe a későbbi nemzedékek életében a tradicionális formák lépnek. Ezzel egy időben elszemélytelenedés következik be a közösségi kapcsolatok terén. „Amíg az alapítókat a közös élmény, a közös célok egyesítették – s ezek által elmélyült

³ Weber, M. (1970). *Állam – Politika – Tudomány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 165. p.

⁴ Tomka i. m., 72. p.

⁵ Tomka i. m., 73. p.

⁶ „Az egyház megújulási készsége arányos az intézmény és karizma párbeszédével.” Tomka i. m., 106. p.

⁷ Ez történt Kalazanci Szent Józseffel is, de Assisi szent Ferenc is megszenvedte ugyanezt a történetet, amikor saját társai taszították ki őket strukturálódó rendjükből, mert idejétmúltnak érezték működésüket.

a személyes kapcsolat közöttük –, addig a későbbi generációkat a tradíció tartja össze, s ezzel arányosan csökken az »én-te« kapcsolatok szerepe és ereje. Bár mindkét probléma ismerős az egyházban, a krisztusi közösség küldetésénél fogva sohasem veheti egyszerűen tudomásul az elszemélytelenedést anélkül, hogy változtatni ne akarna rajta.⁸

Tekintve, hogy az egyházat nem vehetjük ki az aktuális társadalomból, az évszázadok során a struktúra formálásában új szereplő lépett fel, az állam. A struktúráképződés, az intézményesülés szakaszában az egyház átveszi a társadalmi formákat. Ennek nyilvánvaló példája az a politikai hatalommal bíró püspök, aki aranyozott trónuson ül, vagy ahol és amikor hatalmi szimbólumokkal telezsúfolt templomok épülnek. Mindennek oka és következménye, hogy az egyháziak képtelenné válnak az evangélium hirdetésére. A kialakult egyházi struktúra elzárja őket a krisztusi karizmától. Ilyenkor az isteni gondviselés jeleként megjelenik egy-egy karizmatikus alak az egyház történetében, aki visszatér az eredeti Evangéliumhoz és megpróbálja azt hitelesen megélni, mellőzve minden társadalmi sallangot. Ha az egyházi struktúrát működtetők felismerik karizmatikus voltát, és nem vetik börtönbe vagy égetik meg eretnokségért, mert valaki a fennálló „rend” ellen támadt az egyházban, a karizma hordozói nagyban hozzájárulnak, hogy isteni küldetéssel töltsék fel ismét a kiüresedett egyházi struktúrákat, aktualizálják és szélesebb körökhöz juttatják el újra az evangélium értékét és üzenetét.

A COMMUNIO ÉS KOMMUNIKÁCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSEI

A latin *communicatio* és a *communio* szavak jelentéstartalma szorosan összefügg. A Krisztus körüli emberi közösség, vagyis egyház ott jön létre, hol az üzenet elhangzott és azt befogadták, vagyis a kommunikáció gyümölcse a *communio*. Másrészt az is megtapasztalható, hogy ahol igaz emberi kapcsolatok vannak és őszinte közösségi lét (*communio*), ott a kommunikáció elmélyül, sőt nemcsak emberek között, hanem Isten és ember között is. Keresztény hitünknek lényege, hogy Jézus feltárta nekünk Isten benső világát. A krisztusi kinyilatkoztatás tárgya a szentháromságos Isten benső *communio*-ja. E kinyilatkoztatásnak gyümölcse az egyház, vagyis a Szent *Communio* kommunikációja újabb *communiót* hoz létre.

Az egyházban ünnepelt szentségek nemcsak külsődlegesen, hanem lényegüket tekintve is kommunikációnak tekinthetők. A szentségek katolikus értelmezés szerint hatékony jelek, melyek nem csak kifejezésre juttatják, de meg is valósítják azt, amit jeleznek, vagyis végső soron munkálják az ember üdvösségét.

⁸ Tomka i. m., 75. p.

Az egyház maga is közösség, de egyúttal mozgalom is. Szüntelen mozgásban, bontakozásban van. A hitátadás Jézustól eredő követelménye (vö. Mt 28,19: „Menjetek, és tegyetek tanítvánnyá minden népet...” az élményszerűségen alapul. Az Istenbe vetett hitet pedig csak személyesen lehet megélni.⁹ A kisebb vagy nagyobb, de életerős egyházi közösségek képesek arra, hogy a személyes kapcsolatokon keresztül megtapasztalhatóvá tegyék Jézus tanításának igazságát, miszerint „Isten országa köztetek van” (Lk 17,21). Aki ezt a jézusi igazságot megtapasztalta, az nem ijed meg az egyház emberi arcától, tagjainak gyengeségétől. A vízen járáshoz persze az szükséges, hogy ne a háborgó tengerre és a lábunk alatt levő habokra koncentráljunk, hanem szüntelen Jézus szemébe tekintünk.

Az egyház intézményesült arca olyan, amilyen: ráncos, mint egy öregasszony. De ettől még lehet Anyánk, és végső soron Isten szentségét tükrözi.

A HIT ÁTADÁSÁNAK KORSZAKAI ÉS FORMÁI

A kommunikációelmélet három fontos elemet különböztet meg: a kommunikáló, aki elindítja az üzenetet, a befogadó, aki befogadja azt, és maga a kommunikációs csatorna, vagyis az a közeg, amin keresztül az üzenet közlekedik a két „állomás” között. Krisztus azzal bízta meg követőit, hogy menyeyei Atyjától hozott örömhírért váltsuk életre és hirdessük.

Ezekből az alaptételekből kiindulva látjuk, hogy a keresztény teológia meggyőződése szerint bár az ember istenkereső lény, de Szent Ágoston tapasztalata szerint „nem keresné, ha Isten már meg nem találta volna”. Isten tehát maga lépi át azt az ontológiai szakadékot, ami a Teremtőt és teremtményét elválasztja egymástól: Isten küldi el közénk megtestesült Üzenetét, Krisztust. Jézus szavakká formálja az Atya üzenetét, miszerint van reményünk, van életünk az Atyánál. Jézus emberi mivoltában maga Isten járt-kelt közöttünk, föltárva azt a szeretetközösséget, ami őt az Atyaistenhez köti, s amit velünk, teremtményeivel az Atya megosztani szeretne. Engedelmes Fiúként küldetésben jár, hogy minket is Isten fiaivá tegyen. Lelke által pedig mindig jelen marad az emberek között. Az ember istenhite tehát nem pusztán az ember bizalma a transzcendens valóság felé, hanem Isten megnyilatkozására adott felelet.¹⁰ Az egyház által megfogalmazott teológia, mint Istenről való értelmes beszéd tehát a kinyilatkoztatáson alapszik. Isten teszi meg a kommunikációban az első lépéseket az ember felé. Az ember felada-

⁹ Korpics Márta (2014). Közlés vagy örökség? A hit átadás aktusainak kommunikációs szempontú vizsgálata egy kisközösségben. In Barna Gábor – Povedák Kinga (szerk.), *Lelkiségek és lelkiismereti mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép-Európában* (55–64. p.). Szeged.

¹⁰ Szent Ágoston felismerése szerint: „Nem keresnénk Uram, téged, ha Te már nem találtál volna ránk.”

ta, hogy a rábízott kincset tovább adja embertársainak, hogy ők is részesüljenek Isten kegyelmi adományában.

Isten kinyilatkoztatásának ígéhirdetők által kommunikált folyamata az egyház történetében a legkülönbözőbb formákat öltötte fel. Joseph Moingt¹¹ jezsuita teológus négy történeti korszakot különít el a hit kommunikációjában (a kommunikációs csatorna minőségében) a krisztusi időszámítás folyamán.

Az ókeresztény korban a személyes közlés volt jellemző, a Krisztus-eseményt olyan örömhírnék tekintették, amit személyesen kell megosztani mindazokkal, akikkel kapcsolatba lépünk. Az első megtérők Krisztus-követővé váltak, és életük is vonzó lehetett a környezetükben élők számára. A három évszázadnyi üldözések közepette is gyorsan nőtt a számuk, s ennek egyedüli oka valóban az lehetett, hogy a személyes és bizalmas közlésen kívül más lehetőségük a hit átadására nem volt.

Az V. századtól azonban a Római Birodalom területén „a keresztény hitet úgy adták át, mint történelmi, kulturális és politikai örökséget: egy komplex hagyomány szinte ellenállhatatlan nyomására”.¹² Az állam a hivatalos hatalom mellett a népegyház is kialakította sajátos struktúráját, intézményeit, és ez a XX. század közepéig jellemezte az egyházat. A kereszténység sok évszázadon át Európában mintegy államvallássá vált, a hit átadásában tehát egyre több társadalmi tényező is közrejátszott. Ebben a hosszú időszakban az evangélium hordozói, az egyházi emberek tevékenységükben sokszor a politikát helyezték előtérbe, uralkodókhoz hasonló ékes ruházatban trónusokon ültek, s így életstílusuk és viselkedésük eltávolodott a szélesebb néprétegektől. Latinul miséztek, amit rajtuk kívül csak kevesen értettek meg. A kommunikációban erősen sérült tehát az átadók és a befogadók közötti kapcsolat, maga a kommunikációs csatorna valóban leszűkül, a karizmának a struktúra mellett igen kevés hely jutott. Ezekben az évszázadokban volt igazán szüksége az egyháznak, hogy olyan karizmatikus emberek jelenjenek meg köreibben, akik mindenek fölé helyezték Isten üzenetének hiteles megélését és közvetítését.

A hitátadás folyamatának harmadik szakaszára (XIV–XVIII. század) a társadalmi hagyomány elerőtlenedése lesz jellemző. Ennek okaiként Joseph Moingt az individualizmus előtérbe kerülését és a tudományos fejlődést nevezi meg. Az „új, tudományos módszerek és felfedezések cáfolták a hagyomány arra irányuló tekintélyét, hogy alakíthassa az emberek szellemét és ismereteket közvetíthessen. Az igazság elsajátításának alapjává a módszeres és szisztematikus kételkedés vált”.¹³

¹¹ Moingt, J. (2010). Átadható-e a hit? *Mérleg* (3–4), 44–56.

¹² Moingt i. m., 48. p.

¹³ Uő, i. m., 48. p.

Moingt szakaszolása szerint a negyedik korszak az 1960-as évek végétől számítódik, amelyben a hitátadás korábbi módja gyakorlatilag lehetetlenné válik a társadalmi-kulturális tényezők miatt. Ezekben az időkben az egyház önmagát kontraszttársadalomként¹⁴ tudta csak definiálni, lehetőségei a hit átadására meglehetősen korlátozottak voltak.

A MAGYAR EGYHÁZI HELYZET ELMÚLT FÉL ÉVSZÁZADA

Tomka Ferenc vallásszociológiai munkája a Moingt-féle szakaszolás szerinti negyedik időszakban jelent meg, mikor az ateista tanokat valló magyar pártállam az '50-es években erőteljesen megtörte az egyház intézményesült mivoltát. Az egyház ingatlanjainak államosítása mellett – legyenek azok a közjavára működtetett oktatási, szociális, egészségügyi intézmények – legfőbb célja az volt, hogy a hitátadás kommunikációs csatornáit megszüntesse, s így az egyházat egyszer s mindenkorra felszámolja. Az egyházi intézmények működésének lehetetlenné tétele, a papság meghurcolása, valamint a szerzetesközösségek működésének betiltása mind arra szolgált, hogy a fennálló egyházstruktúrát szétverje, s ezáltal az egyház karizmájának helyét a társadalomban megszüntesse.

Megtapasztalhattuk azonban, hogy Isten Szentlelkét emberi eszközökkel nem lehet börtönbe zárni, sem lehetetlenné tenni (lásd Gamáliel bölcs meglátását, vö. ApCsel 5,39). A külső nyomás hatására és az eszköztelenség áldásos következtében új karizmák tűntek fel a magyar egyházban.¹⁵ Amint az intézmények megroppantak, a hitátadás csatornáit között ismét kiemelt fontosságúvá vált a bizalom, és megjelent az a személyesség, amely az ókeresztény egyházra volt jellemző. A megélt hit és annak átadása titkos csatornákon keresztül csordogált, de annál odaadottabb, bizalmasabb és élményszerűbb módokon. A szerzetesek, ha nem is közösségben élve, de hivatásuknak megfelelően igyekeztek élni, a lelkipásztorok rejtett módon gondoskodtak a rájuk bízottakról, a világi krisztushívők pedig komoly áldozatokat vállaltak, hogy megéljék és továbbadják hitük kincseit a pártállami tiltások közepette is.

¹⁴ Lásd Lohfink, G. (1994). *Milyennek akarta Jézus a közösséget?* Luzern, Egyházforum.

¹⁵ A karizmákra mindig úgy tekintünk, mint Isten ajándékaira, melyet az Egyház épülésének javára szuverén módon ad. Pál apostol megfogalmazása szerint: „A Lélek ajándékait ki-ki azért kapja, hogy szolgáljon vele” (1Kor 12,7).

A legtöbbünknek személyes élménye van erről az egyháztörténelmi korszakról,¹⁶ de a rendszerváltástól eltelt emberöltő ideje alatt komoly szakirodalom¹⁷ is feldolgozta a mintegy „negyvenéves pusztai vándorlás” időszakát.¹⁸

A MAGYAR EGYHÁZ INTÉZMÉNYESÜLÉSE A '90-ES ÉVEKBEN

A Magyarországon végbement politikai rendszerváltás magával hozta a kárpótlási törvényt is, és így a '90-es években lehetőség adódott az egyházi struktúra újjáépítésére. A társadalom gyors demokratizálódása új feladatok elé állította az egyházat.

Az egyház, mint strukturálódó közösség újjáépülésének lehettünk szemtanúi és résztvevői. A kérdés, amit szem előtt kell tartanunk ma is az, amit Tomka Ferenc feszeget, amikor az intézmény és karizma kapcsolatáról ír. Mi jellemzi a krisztusi karizma és az újjáalakuló struktúra kapcsolatát manapság? És hogyan segíti a kettő közötti kapcsolat, kommunikáció a hit átadását, ami az egyház küldetésének legalapvetőbb lényege?

A FORMÁLÓDÓ KÖZÖSSÉG ÉLETSZAKASZAI

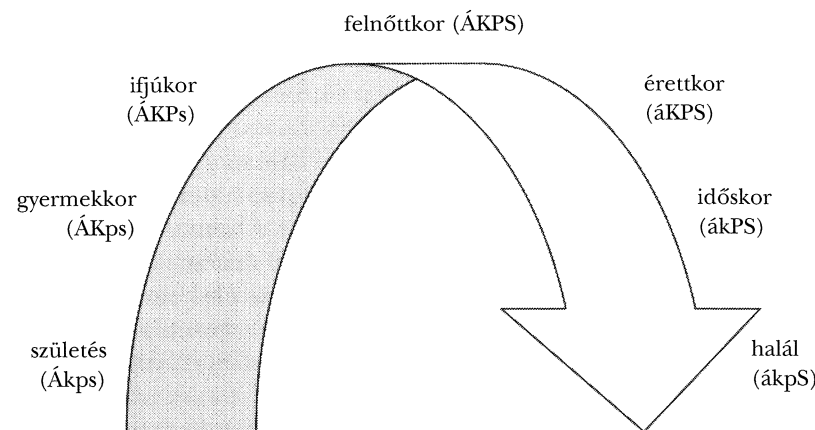
E kérdésre választ keresve modellezzük a formálódó közösség fejlődésének szakaszait.¹⁹ Megjegyzem, az alábbi ábra és a Moingt-féle négyes szakaszolás között, nem nehéz párhuzamokat találni, azonban itt most nem egyháztörténeti szakaszokról, hanem a kisebb közösségek életének szakaszairól beszélünk (e ténynek később még szeretnék jelentőséget tulajdonítani).

¹⁶ Magam is csempésztem Tiranába 400 db albán nyelvű Szentírást; más alkalommal Taizéből ikonkeresztet ponyvába csavarva szállítottam hazánkba. Szegedi albrételemben úgy imádkoztunk együtt titokban egyetemi társaimmal, hogy kirúgással fenyegetve éreztük magunkat. A manapság elterjedt lelkeségi mozgalmak közül csak egyet említek példaként: a Házasság Hétvége – bár eredeti neve Worldwide Marriage Encounter, vagyis szó szerint fordítva: „világon elterjedt házasság találkozók” –, annak érdekében, hogy a '80-as évek titkolózós időszakában ne legyen feltűnő (ti. a pártállam besúgóinak számára), egyszerűen Hétvégéről beszéltek, s így maradt e mozgalom elnevezése hazánkban Házasság Hétvége.

¹⁷ A több, nagyszerű tényfeltáró munka közül kiemelném Mezey András doktori disszertációját, melyet az Új Ember Könyvkiadó jelentetett meg 2015-ben, *Hittan a katakombákban. A Csongrád megyei nem hivatalos ifjúságpasztoráció története. 1946–1980.*

¹⁸ A bibliai párhuzam nemcsak a 40 év miatt indokolt, hanem amiatt is, hogy Isten népe mind a Kr. e. XIII. századi pusztai vándorlása során, mind a Kr. e. VI. századi babiloni fogsága idején érlelődött és tisztult meg. Szentírásunk is megőrizte azt a dilemmát, amit annak idején Jeremiás prófétának kellett átélnie: szerette korának vallási intézményeit (értünk ezalatt a jeruzsálemi templomot és papságát), és mégis kénytelen volt szembe helyezkedni vele, amikor Isten üzenetét kellett megfogalmaznia. A karizma benső tűzként égte, és ezért feszegette a korabeli vallási struktúrát. Hasonlóan történt ez a tiltás éveiben hazánkban is.

¹⁹ Az ábrát a magyar Házasság Hétvége mozgalom Szabályzatának 3. mellékletéből vettem.

Az ábrán megjelenő nyíl egy-egy közösség teljes életívét jelöli születésétől annak „haláláig”, a nyíl mentén jelölve annak egyes életszakaszait. A szakaszokat négy fogalom segítségével igyekszik bemutatni. Ezek az álom (Á), a közösség (K) a program (P) és a szervezet (S) betűjelét viselik. A betűk méretének változása jelöli egy-egy szakasznál a fogalmak aktuális dominanciáját. A nagybetűvel jelölt fogalmak dominálnak az adott közösség aktuális életszakaszában.

Születéskor a legerősebben az „álom” képviselteti magát,²⁰ amelynek nyomán a közösség maga létrejön. A közösség még szinte nem is létezik, programok még nincsenek, a szervezet pedig még csírájában sincs.²¹ Az egyházra vonatkoztatva, és visszautalva a kommunikációelméletre elmondhatjuk, hogy ebben a szakaszában Isten tette meg az első lépést az emberrel való közösség felé, amint kinyilatkoztatta önmagát Krisztusban. Megtestesülése által keresve annak lehetőségét, hogy közelebb kerülhessünk hozzá, s jobban megértsük szeretetüzenetét. Itt is, miként a Moingt-féle szakaszolás is rámutat, a személyesség, a személyes kapcsolat válik a hit átadásában döntő tényezővé. Ez a kisebb közösségek életszakaszaiban is jól megfigyelhető. Az alapító álma például – gondoljunk csak Assisi Szent Ferencre, aki az evangélium megélésére és hirdetésére tette fel saját személyes istenkapcsolatát, s ezt szerette volna megosztani másokkal is – karizmatikus erővel világra jön, és létrehozza szép lassan azt a kommunikációs csatornát, közösséget, amelyen keresztül az üzenetet leginkább közvetíteni tudja.

²⁰ Szeretném felhívni rá a figyelmet, hogy az ábrán az *álom* kifejezést nyugodtan vonatkoztathatjuk a karizmára, és be is helyettesíthetjük azzal, amely az egyház eredeti küldetését és célját fogalmazza meg: az evangélium továbbadásának feladatát. Ez Krisztus álma, az egyház őseredeti karizmája.

²¹ A *szervezet* szó tulajdonképpen a Tomka Ferenc által használt *intézmény* kifejezésnek felel meg.

A közösség gyermekkorában az álom még hasonlóan erős, mint születéskor, a közösség lassan növekedni kezd (vö. Szent Ferenchez csatlakoznak első társai), épp csak beindulnak a programok, feladatvállalások, de igazi szervezetre még nincs szükség (ÁKps).

A közösség ifjúkorában már egyre fontosabbá válnak a programok (Szent Ferenc pl. misszióba küldi testvéreit), amelyek egyre hatékonyabban támogatják az eredeti álomot/karizmat, valamint magát a bontakozó közösséget (ÁKPs). Mire az úgymond felnőttkorba ér a csapat, már szükség van egy újfajta közösségmozgató erőre, egy struktúrára (pl. az első rendi alkotmány megszületése), amely a személyes üzeneteken túl szervezeti keretekbe foglalja az üzenet továbbítására, megélésére szerveződött és szövetkezett közösséget (ÁKPS).

A következő stádiumban az eredeti karizma, az álom hanyatlásnak indul (ákPS), majd elhalványodik a közösségi élet (ákPS), aztán az egyre megerősödő struktúra fényében a programok is elvesztik erejüket (a ferences rend az évszázadok alatt eljut a kolduló baráttól a fényűző és hatalmas rendi központokig, amelyekben az adott társadalomba való beilleszkedésükkel párhuzamosan megjelennek a hanyatlás, az eredeti karizmatól való eltávolodás jelei is: ákPS). Mindez már a közösség idős korát jelzi. E szakaszban az álom kifakulásával a közösség létszáma csökken, új tagjai alig vannak, bár a programok még intenzívek. A struktúra híven őrzi a letűnt idők patináját, a fénykorra jellemző differenciáltságot és kiépítettséget. Az utolsó szakaszban világos, hogy amikor egyedül a struktúra, az intézmény marad nagybetűssé, míg az álom kifakult, a programok elsikkadnak, könnyen elérkezünk a közösség halálához (ákPS).

Ha azonban felelősen és hittel gondolkodunk, merünk élni az eredeti karizmával, Isten emberbe vetett bizalmával, és velünk való szeretetközösségének álmával, akkor beláthatjuk, hogy Isten az eredeti álomot bármikor újra meg tudja erősíteni az egyházban, s ilyenkor a hanyatlás újjászületéssé változhat.

Párhuzamokat állítva a Moingt-féle egyháztörténeti szakaszolással láthatjuk azt is, hogy ezen életszakaszokban egy kisközösségben megélhető hitátadás formái, eszközei és lehetőségei abszolút párhuzamot mutatnak magával az egyháztörténettel is. A hit átadása szempontjából döntő a személyesség egészen addig a pontig, amíg a kisközösség ifjúkorában fel nem bukkan az igény a szervezet kialakulására. A szervezet kialakulásának és megerősödésének ideje egészen annak időskoráig párhuzamba állítható a Moingt-féle második szakasszal, ahol a hit átadása egyre erősebben hivatalos formát ölt, és egyre inkább a struktúra veszi át az uralmat a kommunikációban. A struktúra kiépítettsége, precízse önmagában üzenetet képvisel, a közösség erejét mutatja, amelyben azonban sokkal kisebb szerepet játszik már a kezdetekben olyan erősen megnyilvánuló álom/karizma, és egyre nagyobb terepet kap a kialakult és rögzült hagyomány.

A harmadik szakaszban a közösség időskorára jellemző hanyatlás mutatkozik meg hitátadás szempontjából is. A struktúra elerőtlenedése, esetleg maga az a helyzet, hogy csupán régi patinájából él már a szervezet, még inkább beszűkíti a hit átadásának lehetőségeit, hiszen a személyesség alapelve kerül itt veszélybe, ami a hit átadásának szempontjából is nélkülözhetetlen. Ha a közösség gyenge és nincsenek személyes kapcsolatok, csak a struktúrában látja a fennmaradás esélyét, a letűnt idők emlékébe kapaszkodik, nem reagál a környezetében felmerülő kortárs igényekre, a hit, az üzenet az eredeti karizma átadása háttérbe szorul és elcsökevényesedik.

A Moingt-féle negyedik szakaszban, amelyet automatikusan a közösség halála szakasszal állíthatnánk párhuzamba, hiszen a társadalmi változások miatt a hit átadásának lehetőségei az 1950–1960–1970-es években igen korlátozottak voltak, egyfajta újjászületésnek is tanúi lehetünk. Ebben az időszakban az egyházi struktúrát az állami rendszer egyeduralkodó politikai erejének teljes bevetésével rombolta abban a reményben, hogy így a karizma átadásának minden csatornáját megsemmisíti. Itt lépett közbe Isten kegyelme, ami ebből a nehéz helyzetből is győztesként emelte fel Krisztus álmát.

Ha a Gondviselő Isten megengedte az '50–'60-as években az egyháznak okozott sok-sok szenvedést, akkor bizonytalanság volt általa. Megjegyzem: a szenvedésnek soha nincs értelme önmagában, mint inkább Isten ereje nyilvánulhat meg általa.²² A hagyományaiban megmerevedett egyházstruktúra szétverése hatalmas teret biztosított ismét a személyes kapcsolatoknak, elsősorban Isten és ember között. Izajás próféta szavaival élve „a szent maradék” még sokkal erősebben ragaszkodott titkos istenkapcsolatához, de ugyanakkor az ember és ember közötti hitátadás bizalmán és intimitásán keresztül Isten álma, Krisztus üzenete búzamazgként rejtőzve készült egy új szárba szökkenésre.

Az eddigieket összegezve elmondhatjuk, hogy amíg az egyházban a struktúra a karizmat szolgálja, és nem helyezi a struktúrát a személyes szeretetkapcsolatok fontossága elé, addig helyet tud biztosítani Isten álmának, a Krisztustól eredő karizmának. Amíg ezt nem tévesztjük szemünk elől, addig bármikor képesek vagyunk a megújulásra, hiszen nyitottak vagyunk Isten terveire. A karizma érkezése kegyelmi ajándék, amíg az ember keze üres, vagyis biztonságát nem az intézmények görcsös megragadásában és fenntartásában látja, addig azt befogadni képes.

²² Lázár betegsége hallatán Jézus így szólt: „Ez a betegség nem válik halálára, hanem Isten dicsőségére, hogy megdicsőüljön általa Isten Fia” (Jn 11,4).

MAI KARIZMÁK

Akinek megadatik a hit kegyelme, akiknek élménnyé válik Jézus tanítása, azok képesek a meglévő struktúrákat tartalommal megtölteni. Megvallom, magam is megtapasztaltam ezt egyik-másik lelkeségi mozgalomban, szerzetesi közösségben, sőt lelkipásztori állomáshelyeimen is.

Előző plébániám falusias jellegű település volt, ahol a személyes kapcsolatoknak hagyományosan nagy szerepe volt. A helyi (egyházi) közösség építése leleményt igényelt. Plébánosként évente végig jártam minden házat, hogy megáldjam a benne lakókat. Többségük ugyan vallását nem gyakorolta, egyesek még ellenségesen is viselkedtek a pap látogatása kapcsán, de – különös módon – mégis igényelték, hogy az egyház számon tartsa őket. A plébániaépület már két évtizede állt, de kihasználatlan volt. Utólag úgy látom, hogy a közösségi terek kialakítása rám várt. Ehhez meg kellett találnom, azokat a karizmatikus személyeket a környékben, akik szívesen vállalták, hogy a plébánián szabadidős foglalkozásokat szerveznek, összegyűjtsék a tetterre kész családokat. A plébániaépület üres terei fokozatosan megteltek élettel: az asszonyoknak hagyományőrző foglalkozások, apáknak és gyerekeknek társasjáték-kör, a fiataloknak Antiochia-közösség alakult. Az örömhír ezen megnyilvánulása elsősorban személyes meghívásokon múltott, és egyre inkább megszólított olyanokat is, akik nem voltak templomba járó emberek.²³ Egy jó meghívásból sokszoros termés tudott születni emberek életében a Lélek segítségével.

A magyar Házas Hétvége lelkeségi mozgalomnak magam is tagja vagyok. Elgondolkodtat az a kérdés, mit jelent – az egyház összefüggésében – az a szó, hogy mozgalom? Tudnivaló, hogy maga az egyház is, mint Jézus-mozgalom indult útjára. Az évszázadok során aztán megfogalmazódtak tanai, kialakultak szokásai, szentesültek liturgikus gyakorlatai, és bizonyos értelemben megmerevedtek a kialakult struktúrák. De manapság mit jelent egy lelkeségi mozgalomhoz tartozni az egyház keretein belül? Valójában engem, aki benne vagyok egy konkrét mozgalom sodorvonalában, amely hivatásokat igyekszik karbantartani, pásztrolni, leginkább a személyes szeretetkapcsolataim érdekelnék. A személyesség a legfontosabb számomra a mozgalomban: papi hivatásomat és szolgálatomat ezen keresztül tudom megélni, ahogy a házaspárok is csak személyes kapcsolatukon keresztül tudnak megerősödni házasságukban.

²³ Thorday Attila (2012). Homogenitás és heterogenitás Szeged-Szentmihály vallási életében. In Barna Gábor – Povedák Kinga (szerk.), *Vallás, közösség, identitás* (229–234. p.). Szeged; Thorday Attila (2014). Két világ határán. Az egyház és a vallásosság szerepének változása egy kisközösség példáján keresztül. In Barna Gábor – Kerekes Ibolya (szerk.), *Vallás, egyén, társadalom* (103–110. p.). Szeged; Thorday Attila (2014). Szemben az árral. Szeged-Szentmihály lelkeségi élete. In Barna Gábor – Povedák Kinga (szerk.), *Lelkiségek és lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép-Európában* (65–69. p.). Szeged.

Visszatérve tanulmányom alapvető kérdésére, amely a hit átadásának mikéntjére reflektál, egyre inkább világossá válik, hogy a hit közvetítésében lelkipásztori szempontból a személyes kapcsolatok bizonyulnak a legfontosabbnak. Csakis erre épülhet bármiféle szolgálatként megélt tevékenység. Ha azonban Istent és az ő üzenetét kifejejtjük ezekből a kapcsolatokból, csak a struktúra csontváza marad. Az egyházi struktúra, az intézmény csakis arra való, hogy lehetőséget biztosítson a szolgáló szeretetnek, amely Jézus tanításának megnyilvánulása.

PASZTORÁLIS TERVEZÉS

A helyi egyház és annak alegységei, vagyis az egyházmegye és annak plébániái legtöbbször évszázados hagyományokra támaszkodó struktúrák. A lelkeségi mozgalmak és azok helyi csoportjai azonban inkább csak évtizedekre visszatekintő szokásokkal bírnak. Bármit is örököltünk, azzal élni kell, de nem megrogzottn, hanem a végső céloknak megfelelően! Tehát nem elegendő a haladást sürgetni, hanem a helyes irányt kell látni, és az oda vezető utat kijelölni.

Éppen ezért nem lehet kétségünk a tervszerű lelkipásztorkodás fontossága felől. Mindennek alapja azonban az egyházzal alkotott szemléletünk.²⁴ A célszerű pasztorális tervezés alapja egyrészt a tények feltárása és komolyan vétele, melyet a szociokulturális, a vallásszociológiai valamint a pasztorális viszonyok feltérképezése szolgál. Ugyanakkor másrészt elengedhetetlen a teológiai tisztánlátás Isten országáról, az egyházzal és az üdvösségre hivatott emberről, hiszen a jelenről való helyzetkép és az elérendő távlati cél összevetéséből születhet meg az a lelkipásztori terv, amely az adott közösség életének minden területét felöleli, azaz vonatkozik a diakónia, a koinonia és a martyria területére éppúgy, mint a liturgikus életre.

A tervben annak előrevetítéséről van szó, hogy a jövő – általában 5–10 éves – időtartamban és reálisan tekintve a közösség jelenlegi helyzetét, hová szeretne eljutni fejlődésében, hogy az Istentől kapott küldetését mind teljesebben be tudja tölteni.²⁵

²⁴ A különböző egyházképekből kiindulva Keszeli Sándor alapvetően három tervezési szemléletet különít el: 1. a központosított vagy bürokratikus típusút; 2. az alulról induló vagy gyülekezeti típusút; 3. és a közösségi, differenciált részvételen alapuló tervezési stílust. Ez utóbbi tükrözi legteljesebben a II. Vatikáni Zsinat szellemének megfelelő „közösség és szolgálat” egyházmodellt. Vö. Keszeli Sándor (2014). *Pasztorális tervezés*. Budapest, Don Bosco Kiadó, 16. p.

²⁵ „A terv ennek megfelelően felvázol egy utat, amely során nem tér ki minden apró részletkérdés tisztázására (ezek megfogalmazása ugyanis a pasztorális programozás feladata lesz). Ezért hasonlít egy »nagy vonalakban elkészített térképhez«, amelyen szerepel a kiindulópont (a jelen helyzet leírása), a végcél (fő pasztorális cél/célok), a kettő közti főbb állomások (részcélok), és cél eléréséhez szükséges feltételek.” Keszeli i. m., 21. p.

SZERVEZETFEJLESZTÉS

Magyar egyházunk manapság intenzív átalakulási folyamatban van. Megmutatkozik ez abban, hogy egyre több – korábban az állam hatáskörébe tartozó – feladatot vállal, főleg az oktatásügy terén kap erejét felülmúló feladatokat, de a szociális szféra is nyitott az egyház nagyobb szerepvállalására. Mindez pozitív kihívást jelent, de egyúttal óvatosságra int, mert a karizma könnyen szertefoszlik. Ha pusztán számokban gondolkodunk és feladat körökben, akkor hol marad a jézusi üzenet átadása? Hiába járnak új alapítású egyházi iskolába a gyerekek, ha a megörökölt, átvett tantestület és a diákok szülei számára nem világos a képviselt karizma.

Meggyőződésem, hogy az egyház intézményesült arculatának fejlesztése nem ördögtől való. A társadalmi igények figyelembe vétele az a kihívás, amit manapság a Lélek szavának tekinthetünk. Az emberek éhségére bizony megvan az eledel, szomszédságára az ital az egyház kincstárában, és most Krisztus felhatalmazása szerint nekünk kell embertársainkat oktatni, táplálni (vö. Mk 6,37: „adjatok nekik enni!”), az élet forrásához vezetni.

Az egyház kezdettől fogva azt teszi, amit Jézustól látott: tanít és gyógyít, figyelembe véve a teljességre törekvő, illetve az üdvösségre hivatott embert. De vajon megfelelően tesszük-e itt és most? Jót és jól adunk-e? Feladatunk „jót tenni jól”, s ennek érdekében bizony reflektálnunk kell begyakorlott tevékenységünkre.

Nyitottnak kell lennünk az infokommunikációs világunkban az új lehetőségekre; az egyháznak is használnia kell a világháló nyújtotta lehetőségeket. Dicséretes az, ha a világhálón értékeket közvetítünk, levelezőlistákon sokakhoz információkat közvetítünk, a virtuális térben kommunikálunk, stb.

Ugyanakkor ne feledjük, hogy a személyes találkozásoknak döntő szerepe van az ember világában. Lehet ismerkedni a virtuális térben, de a barátságokhoz személyes kötődések kellenek. Amint Isten kinyilatkoztatásnak is számos formája volt az emberiség történelme során, de üdvösségünk érdekében mégis elengedhetetlen volt Krisztus megtestesülése,²⁶ úgy az egyházban is döntő a személyesség. Az üzenet virtuális térben tud ugyan terjedni és egyfajta közösséget formálni, de kétséges, hogy építi-e istenkapcsolatát és az egyén sorsát?

NAPJAINK EGYHÁZ-ÉLMÉNYEI

Újszegedi plébániámon most formálódik az a keret, amelynek segítségével átvilágítjuk az eddig gyakorolt pasztorális cselekvésünket, hogy az új kihívásokra választ találjunk. Miként tehetnénk nyitottabbá, fogékonyabbá plé-

²⁶ Vö. „Sokszor és sokféle módon szólt hajdan Isten az atyákhoz a próféták által, a végső napokban Fia által szólt hozzánk” (Zsid 1,1–2).

bániai közösségünk tagjait arra, hogy a környezetünkben élőket megszólítsák? Oly sokan vannak, akik nem jutnak el a templomba, mert valami benső gát nem engedi azt. Érzékenyvé kell válnunk arra, hogy szükségleteiket megérezzük. Az együttérzésből fakadnak azok a felismerések, mondhatjuk karizmák, amelyek nyomában cselekvési tervek és tevékenységek járnak. A Szentlélek leleményessé teszi azt, aki vállalja az együttműködést vele. A felismerések nap mint nap adódnak, és ha azt együttműködés övezi, akkor látványos eredményeknek lehetünk tanúi.

Mindezt megtapasztaltam már előző állomáshelyemen, ahol minden előzetes megfontolás nélkül Családi Napközi jött létre a plébánia épületében, amely néhány év alatt közösséggé formálta az oda járó gyerekek szüleit, és vonzóvá tette az egyházat a nemhívók szemében is. Néhány év alatt az intézményesülés rögzös útját is végig kellett járni a fennmaradás érdekében. Manapság már 3 telephelyen 7 Családi Bölcsődéből álló hálózatot tartunk fenn, miközben igyekszünk figyelemmel lenni arra a karizmára, amiből mindez kinőtte magát.

Manapság, az újszegedi városrész plébánosaként egy másik példával is szolgálhatok arra, hogy mennyire nem mi irányítjuk a karizmat, és hogy ez jól van így. Nem sokkal plébánosi beiktatásom után egyik hívő szívembe ültette azt a gondolatot, hogy mily szép volna a nagypénteki keresztutat nemcsak elimádkozni a templom melletti Liget fái között, hanem el is játszani azt.²⁷ Egy esztendő múltával a Szegedi Piarista Diákszínpad vezetőjének, Keszű György piarista atyának felvettem azt az ötletet, hogy adja elő diákjaival Jézus szenvedéstörténetét a Ligetben. Ráadásul akkoriban találkoztam egy lelkes, fiatal színrendezővel, Kaj Ádámmal, akinek szintén elmondtam tervemet. Hamarosan hárman ültünk egy asztalnál, hogy terveket valóra váltsuk. A felnőtt fiatalokból önkénteseket toboroztunk, akik vállalják a Csíksomlyói Passió megjelenítését. És 2015 virágvasárnapján a Liget fái között, mozgósínpadszerű jelenetekben előadva megszületett a mű helyi adaptációja. Felfigyeltek rá az arra sétálók, elismerték és dicsérték az önkéntesek odaadó munkáját. Akik részt vettek a rendszeres próbákon, maguk is rádöbbentek mire képesek a kemény munka és összefogás eredményeként. Bizony, az istenadta karizmákat ki kell bontakoztatnunk, s lám, most ennek lehettünk tanúi! Egyrészt kiállásukban és előadókészségükben fejlődtek egyénenként, másrészt olyan közösségi élményt adott ez számukra, ami feledhetetlen.²⁸ Mindebből megtapasztalhattam azt, hogy plébánosként ér-

²⁷ Felidéződött bennem a '80-as években átélt élmény, amikor szegedi egyetemistaként magam is részt vettem passiójátékban. A személyes lelki élmény mellett annak közösségformáló erejét is tapasztalhattam.

²⁸ A következő húsvétra készülve már maga Kaj Ádám írt passiójátékot az év közben is baráti kapcsolatokat ápoló csoport számára. Egységüket azzal is kifejezésre juttatják, hogy felvették a Liget Társulat nevet. Azóta újabb darabokat tanulnak meg és adnak elő. A Godspell musical bemutatása után 2017 húsvétjára Nikosz Kazantzakis művét dolgozták fel (a forgatókönyvet Keszű György SchP írta), és több helyszínen is előadták Kaj Ádám rendezésében.

demes volt hallgatnom a hívek felvetésére, sajátos karizmámnak megfelelően a különböző emberi szálakat összekötöm, valamint az intézményes egyház képviselőjeként támogatnom az – úgymond – alulról jövő kezdeményezéseket azáltal, hogy a plébániaépületben helyt adok a próbáknak, és lelkiileg és testileg táplálom mindazokat, akik ebben készségesen részt vesznek. Egyház-élményben van részünk, amennyiben szemünk előtt bontakozik Isten műve!

KONKLÚZIÓ

„Istenről beszélni veszélyes” – állapította meg Tatjana Goricseva filozófusnő már a '80-as években.²⁹ Miért veszélyes beszélni Istenről? Ma már nem azért, mert bebörtönzik a hitvalló embert, hanem mert hiteltelenül fecseg a valásról – állapítja meg Goricseva, amikor döbbenettel látja a nyugati világ tv-csatornáin sugárzott hiteltelen vallási zagyalékot.

Ezzel ellentétben tetteink és szavaink mindennél többet mondanak, ha nem hal ki mögölük a krisztusi karizma. Az egyháztörténetben is voltak már olyan korszakok, amikor olyan erős volt a struktúra, hogy az álom, a Krisztus által megálmodott és közénk hozott karizma, kegyelem rovására ment. Az egyház azonban mégsem halt meg. Jó példa erre a '60–'70-es évek, mikor az elnyomás idején a karizma tovább élése a hó alatt várakozó vetőmag állapotára hasonlított: hideg, nyirkos sötét üregben van a mag, és várja, míg a feltételek kedvezőek lesznek ahhoz, hogy szárba szökkenjen. A karizma továbbélése akkor, amikor az álom már elhalványodni látszik, isteni kegyelem ajándéka, maga a feltámadás előszele. Az egyház sem halt meg az elnyomás idején, sokkal inkább megerősödött egy új tavaszra.

Összefoglalva: A hit átadásának folyamatában a személyesség erejét tapasztaljuk. Ha ez alább hagy, akkor reális a veszély, hogy elveszünk a struktúraépítésben, és csak annak biztonságát tartjuk szem előtt: félő, hogy kiobjuk Krisztust az egyházból. Feladatunk tehát, hogy az intézmények fenntartásával a karizmat szolgáljuk, és annak teremtsünk helyet a közösségeinkben, ami a Szentlélek működése folytán kívánja formálni az egyházat. Az „idők jeleit” kell továbbra is észrevenni, és annak megfelelően korszerűen cselekedni itt és most.

²⁹ E filozófusnő a leningrádi egyetemen oktatott, de miután 1973-ban megkeresztelkedett, és filozófiai előadásait átította a hitből fakadó meggyőződése, 1980-ban a KGB választút elé állította: vagy Szibériába száműzik és erőszakkal elhallgattatják, vagy menjen Nyugat-Európába, de a Szovjetunióba vissza nem térhet – ezt tőle tudom, amikor Taizében beszélgettem vele. Akkor már párizsi emigrációban élt, és nyugat-európai tapasztalatait fogalmazta meg a *Parler de Dieu est dangereux* című könyvében, megjelent magyarul *Istenről beszélni veszélyes* címmel. Goricseva, T. (1989). *Istenről beszélni veszélyes*. Budapest, Egyházforum Kiadó.

SZABÓ LAJOS

* * *

Régi és új értékek az egyházban

A cselekvő közösségi egyház három alapvető kérdése evangélikus megközelítésben

AZ EGYHÁZSZERETET TITKA

„Felmerülhet azonban a kérdés: mit jelent akkor ez a mondat: »hiszek a szent egyházban«, illetve mit jelent az egyház szentsége? Az egyház szentségének záloga, garanciája Krisztus, vagyis az egyház ereje nem emberi erőforrásokból – nem saját emberi tökéletességéből – ered, hanem egyes-egyedül Krisztus ajándékozó kegyelme erejéből. Az egyház szentsége azt jelenti, hogy a keresztény közösség emberi gyengesége mellett vagy ellenére Isten üzenetének, igazságának hordozója, Isten Krisztusban megtestesült szeretetének jele és eszköze a világban.

De hogyan lehet Isten kegyelmének jele az a közösség, amely telve van bűnökkel, gyengeségekkel – kérdezhetjük tovább. A gyengeség az emberi természet szükségyszerű következménye. Ha az egyház emberi közösség, akkor elkerülhetetlenek benne a botlások. És ha Isten emberi közösséget bízott meg azzal, hogy a történelemben az örök igazságokat képviselje, akkor »számolt azzal«, hogy ez a közösség – mind egyes tagjaiban, mind egészében – magában hordja az emberi hibalehetőségeket. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy nem fedezhetnénk fel benne Isten kegyelmi erejét.”¹

Az *Intézmény és karizma az egyházban* című könyv újraolvasása közben, de talán már előtte is egy kicsit mindig bennem dolgozott a kereső kíváncsiság a cím két szavának egymásmellettségével. Persze ez éppen egy önkritikus evangélikus önismereti gyors kutakodással és érzéssel kapcsolódott össze azonnal. És egy kis irigykedéssel a katolikus irányba. A bennem ébredt kérdések gyorsan megszülettek.

Honnan és miért találja meg ma kitartóbban és mélyebb kötődéssel egy katolikus ember az egyházszeretetet, mint egy protestáns? Miért gyakorolja ma is a vasárnaponkénti és hétköznapi közösségi találkozást intenzívebben egy katolikus, mint egy evangélikus?

Miért van az sokszor, hogy annyira hiányzik ma már az evangélikus mindennapi hívő életben az egyház iránti féltő tisztelet és az egyháznak, mint intézménynek a védelme, őrzése és az éber, személyes kötődés hozzá? Egyfajta gyakorlati „egyházápolásra” gondolok ezzel kapcsolatban ma. Ki és milyen mértékben tekinti „saját ügyének” és személyes megérintettségnek azt,

¹ Tomka Ferenc (1997). *Intézmény és karizma az egyházban*. Budapest, Márton Áron Kiadó, 15–16. p.